

7. Τὸ θεωρητικὸ συνειδός.

Ὅταν μιλάμε γιὰ τὰ «ἐγὼ» ποῦ θεωρεῖ, γιὰ τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης, μπορεῖ νὰ ζῶμε στὸ νοῦ μας τρεῖς ἑκδοχές.¹⁾ Πρῶτα, μιὰν ὄντοτητα ψυχοφυσική, ὁλοκληρὸ τὸν ὀργανισμό μας καὶ τὶς σχετικὲς ψυχολογικὲς του λειτουργίες, καὶ τότε ἀντικείμενο γίνεται καίθε τι ποῦ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν ὀργανισμό μας. Ὅ,τι δὲν εἶναι ὑποκείμενο, εἶναι ἀντικείμενο. Μὰ ἀντικείμενο μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ ὁ ὀργανισμός μας καὶ ὅλες οἱ ψυχολογικὲς του λειτουργίες, ὅποταν ἕνα μεγάλο κομμάτι τῆς πρώτης ἔννοιας τοῦ ὑποκειμένου, μετατίθεται στὸν κόσμον τῶν ἀντικειμένων. Ὑποκείμενο εἶναι πιά μόνο ἡ ψυχολογικὴ λειτουργία. Μὰ καὶ ἡ ψυχολογικὴ λειτουργία μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο γνώσης καὶ δὴ ἀντικείμενο τῆς ψυχολογίας. Τότε ὅμως τί μένει γιὰ ὑποκείμενο; Κάτι ποῦ φαίνεται νὰ μὴν εἶναι οὔτε σωματικό, οὔτε ψυχικό, γιατί ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀντικείμενα. Πῶς θὰ ὀρίσουμε λοιπὸν αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο, ποῦ ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο, ἀφοῦ ὅ,τι μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο, ἔχει κα' ὅλας γίνῃ ἀντικείμενο ἀπέναντί του; Κάτι τέτοιο ὅμως πρέπει νὰ ὑπάρχῃ, γιατί χωρὶς τὴν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου, καὶ τὴ στιγμὴ ἀκόμα ποῦ γινώσκειται ὅλος ὁ δυνατὸς ἀντικειμενικὸς κόσμος, ἡ γνώση εἶναι ἀδιανόητη.

Γιὰ νὰ ὑπάρχῃ γνώση, πρέπει νὰ ζῶμε ἕνα ὑποκείμενο ποῦ γινώσκει, σταθερὸ μπροστὰ σὲ ὅλα τὰ ἀντικείμενα ποῦ γινώσκονται. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τῆς σταθερότητας τοῦ ὑποκειμένου δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀπειματολόγησῃμε. Οὔτε ὅμως εἶναι σταθερὸ ὑποκείμενο τίποτα τὸ ψυχικὸ ἢ τὸ σωματικό, ἀφοῦ ὅλα αὐτὰ εἶναι καὶ ἀντικείμενα, δηλαδὴ μπορούν ὁλοκληρωτικὰ νὰ συλληφθοῦν ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ὡς ἕνα αἰσθητὸς κόσμος. Οὔτε καὶ ἕνα ὑποκείμενο, ποῦ διατηροῖ τέτοια στοιχεῖα, μπορεῖ νὰ ἐνδιαφέρῃ τὴ γνώση γιὰ τὸν ἀκόλουθο λόγο. Ἐνα ὑποκείμενο ψυχοφυσικὸ ἢ καὶ ἀπλᾶ ψυχικὸ θὰ ὑπόκεινται, ὅπως καίθε τι αἰσθητό, σὲ διαρκεῖς μεταβολές. Καίθε στιγμὴ θάταν διαφορετικὸ καὶ γι' αὐτὸ ἢ ἀναπαραστατικὴ σύνθεση καὶ ἢ ἀνιγνωρίση, ποῦ θὰ διενεργοῦνται, θὰ στεροῦνται τῆς ἀναγκαιότητας καὶ σταθερότητας, ποῦ ἀκριβῶς χωρὶς αὐτὰ

1) R i e k e r t Gegenstand d. Erkenntnis (1921) σελ. 11 κ.ε.

μαστε γιὰ νὰ ὑπάρξῃ ἐπιστημονικὴ γνώση. Ἐνα ὑποκείμενο μεταβλητὸ δὲν θὰ μπορούσε νὰ διαπιστώσῃ τὴν ταυτότητα τῶν ἀναπαρισταμένων παραστάσεων, ἀφοῦ ἄλλο θὰ ἦταν τὸ ὑποκείμενο, ποὺ εἶχε τὴν παράσταση καὶ ἄλλο τὴν ὑποτιθέμενη ἀναπαράσταση. Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν γιὰ νὰ ὑπάρχῃ ἀναγνώριση καὶ ἀναπαράσταση, νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἓνα ὑποκείμενο σταθερὸ, ἓνα γι' αὐτὸ οὔτε ψυχικὸ οὔτε φυσικὸ, ἓνα μὴ ἐμπειρικό, ἀλλὰ καθαρὰ λογικὸ (transzendentes) ὑποκείμενο. Χωρὶς ἓνα τέτοιο ὑποκείμενο εἶναι ἀδύνατος ὁ σχηματισμὸς μιᾶς κρίσης ἀντικειμενικῆς ἢ μιᾶς ἔννοιας. Καὶ ὅμως ἔχομε τέτοιες ἔννοιες καὶ τέτοιες κρίσεις. Ἔχομε μιὰ φυσικὴ ἐπιστήμη, ἓνα φυσικὸ κόσμον ἑνιαῖο, ποὺ ἀναπαριστᾶν καὶ ἀναγνωρίζομε. Βλέπομε ὅμως πὼς αὐτὴ ἢ ὑπαρξὴ τῆς γνώσης δὲν ἐπιδέχεται ἄλλην ἐξήγησιν ἀπ' αὐτὴν· ὅτι ὑπάρχει ἓνα ὑποκείμενο σταθερὸ, γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι ἀντικείμενο ὅλος ὁ αἰσθητὸς κόσμος. Ὑπάρχει γιὰτὶ ἄλλοιῶς δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ φύση στὴν ἐπιστημονικὴν ἔννοια τῆς λέξης αὐτῆς. Σ' αὐτὸ τὸ «λογικὸ ἐγὼ» μονάχα εἶναι δυνατὴ ἡ ἀντικειμενικὴ ἀναπαράσταση, δηλαδὴ ἡ σύνθεσις ὅλων τῶν παραστάσεων. Αὐτὸ τὸ λογικὸ ἐγὼ εἶναι ἀκριβῶς ἡ σύνθεσις, ἡ ἐνότητα ὅλων τῶν δυνατῶν παραστάσεων. Εἶναι τὸ «ἐγὼ σκέπτομαι» ἢ «ἐγὼ θεωρῶ», ποὺ σιωπηρὰ ἀλλὰ καὶ ἀπαραίτητα παρακολουθεῖ καὶ τὴν κοινότερη κρίση. Ἄν δὲ ὑπῆρχε αὐτὸ τὸ ἐγὼ, στὸ ὁποῖο νὰ ἀναφέρωμε τὸ χάος τῶν ἐντυπώσεων, ποὺ μᾶς προσφέρει ἡ αἴσθησις, οὔτε κἂν φαινόμενα, οὔτε κἂν ἀντιλήψεις θὰ ἦταν δυνατές, γιὰτὶ καὶ ἐκεῖ συνθέτομε καὶ ἀναγνωρίζομε.¹⁾

Αὐτὸ τὸ ἐγὼ εἶναι καθαρὰ λογικὸ, νοητὸ στοιχεῖο, στηριγμένον στὸ νοῦ. Δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν σχετικὴ ταυτότητα τοῦ ἐγώ, ποὺ στηρίζεται στὴν ἐσωτερικὴν αἴσθησις καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἀντικειμενικότητα καὶ γενικότητα. Τὸ ψυχολογικὸ ἐγὼ, καὶ ἂν ὑπῆρχε ἑνιαῖο, δὲν θὰ μπορούσε νὰ πάρῃ τὴ θέσιν τοῦ λογικοῦ ἐγώ.²⁾

Καὶ βέβαια αὐτὸ τὸ ἐγὼ, ποὺ ἀναπαριστᾶν, δὲν εἶναι ἓνα παθητικὸ ἐγὼ, ἀλλὰ αὐτενεργό, δημιουργικὸ, διαμορφωτικὸ τῶν αἰσθήσεων. Μόνον ὅταν ἐπιτελεῖ αὐτὲς τὶς ἐργασίες τῆς σύνθεσης καὶ τῆς διαπί-

1) Kant Kr. d. r. V. § 16 σελ. 108. Πλάτωνος Θεαιτ. 184 d.

2) Ὅπως τὸ νόμισε ὁ Locke ἐνθ. ἀν. II, 1, 11 in f.

στοιχείων, φθάνει στη σύλληψη των φαινομένων. Ἀλλὰ οἱ ἐργασίες αὐτὲς συντελοῦνται στὴν κρίση. Τὸ θεωρητικὸ ἐγὼ λοιπὸν κρίνει, συνθέτοντας καὶ σχηματίζοντας ἔννοιες. Ἀλλὰ οἱ κρίσεις, γιὰ νὰ γίνουν ἀναγκαιότητα καὶ γενικότητα, πρέπει νὰ θεμελιώνονται στὲς κατηγορίες. Πρέπει λοιπὸν ἡ ἀναγνώριση καὶ κατ' ἐξοχολογίαν καὶ ὅλες οἱ γνωστικὲς συνθετικὲς ἐνέργειες τοῦ προσηγοῦνται, νὰ θεμελιώνονται στὲς κατηγορίες. Ἔτσι τὸ θεωρητικὸ ἐγὼ, μέσῳ τῶν κατηγοριῶν, κατακτᾷ θεωρητικὰ τὸν ἀσπίθητὸ κόσμον.

Ὁ ἀσπίθητος κόσμος ποὺ ὑπάρχει, δηλαδὴ ἐκείνος ποὺ μορφεῖ καὶ ὅπως μορφεῖ νὰ γνωσθῆ, δὲν ὑπάρχει παρὰ γιὰ τὸ λογικὸ ὑποκείμενο, ποὺ πάλι ὑπάρχει μέσ' στὴ δημιουργία τῶν μορφῶν του, τῶν κατηγοριῶν. Ἔτσι δείχνεται ἀδύνατη ἡ γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, χωρὶς τὲς κατηγορίες ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, ἀκριβῶς γιατί ἡ φύση δὲν εἶναι παρὰ οἱ παρουσιάσεις μας, συνθεμένεσ ἀέ κρίσεις, κατὰ τὲς κατηγορίες τοῦ λογικοῦ ὑποκειμένου, γι' αὐτὸ καὶ μόνο εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση τῆς ἴδιας τῆς φύσης. Ἡ συνείδηση ἢ λογικὴ ἢ ἄλλοιῶς ἢ *Verstand* (Verstand) μορφεῖ νὰ κατακτήσῃ γνωστικῶς, καὶ μόνο αὐτὴ, τὸν κόσμο τῶν φαινομένων, γιατί αὐτὴ, κατὰ τὴ σύνθεση τῶν παρουσιάσεων καὶ τῶν φαινομένων, ὑπεγορεύει σ' αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα τοὺς δικούς της νόμους, τὲς κατηγορίες. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη γνωρίζει τὴν φύση, γιατί ἡ ἴδια τὴν πλάθει τὴν φύση. Ἐνῶ ἂν τὴ φύση τὴν παρουσιάζει ἕτοιμη ἀπὸ τὴν αἴσθησι, δὲν θὰ μπορούσε νὰ βοηθῆ καμμιά ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἐπιστήμης.¹⁾

8. Οἱ βασικὲς ἀρχὲς τῆς ἐμπειρίας.

Ἀναζητώντας τὴ δυνατότητα μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης στρέψαμε πρῶτα τὴν προσοχή μας στὴν ἀναζήτηση τῶν θεμελιωδῶν ἐνοσιῶν, ποὺ προσδιορίζουν τὴ σύνθεση τῶν παρουσιάσεων καὶ τῶν φαινομένων, κατὰ ἓναν τρόπο λογικῶς ἀναγκαῖο καὶ εἶδαμε, πῶς αὐτὲς οἱ ἐννοιες δὲν μορφεῖ παρὰ νὰ συμπαρακολουθοῦν καὶ νὰ εἶναι ἀνάλογες μὲ τὲς μορφές, κατὰ τὲς ὁποῖες ὑποκείμενο καὶ κατηγορούμενο συνθέτονται στὴν κρίση. Ὑστερῶς εἶδαμε πῶς αὐτὲς οἱ ἐννοιες, οἱ κατηγορίες, μορφεῖ νὰ

1) Kant Proleg. § 36 σελ. 318 2. ε.

θεμελιώσουν τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς γνώσης τῶν φαινομένων, γιατί εἶναι ὅροι τῆς ὑπαρξῆς των γιὰ τὸ θεωρητικὸ συνειδός, γιὰ τὸ συνειδός ποὺ δημιουργεῖ ἐπιστημονικά, δηλαδή ποὺ σχηματίζει κρίσεις καὶ ἔννοιες.

Ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ σταματήσῃ ἐδῶ ἡ ἀναγκαία ἀλληλουχία τῶν στοχασμῶν μας. Ἰσαμε ἐδῶ μάθαμε τοὺς κανόνες, κατὰ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ συντελεσθῇ ἡ σύνθεση τῶν φαινομένων γιὰ νὰ ἔχωμε ἀντικειμενικὴ γνώση. Γιὰ νὰ συντελεσθῇ αὕτη ἡ σύνθεση ὅμως, πρέπει, κάθε φορά, τίς καὶ ἑκάστον παραστάσεις νὰ ξαίρωμε νὰ τίς ὑπάγωμε στὶς καὶ ἑκάστον κατηγορίες. Μάθαμε τὴ γραμματικὴ τῆς γνώσης. Τώρα πρέπει νὰ ἐπιζητήσωμε νὰ μαθαίνομε νὰ μιλοῦμε, νὰ ὑπάγωμε τίς λέξεις καὶ τίς φράσεις μας στοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς.¹⁾ Ἡ ὑπαγωγή ὅμως μιᾶς παραστάσεως σὲ μιὰν ἄλλη εἶναι κρίση, εἶναι, καθὼς λέει ὁ Kant, ἔργο τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως (Urteilskraft). Ἡ ὁρθὴ χρησιμοποίησις τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως, σὲ αὐτὸ ἀποβλέπομε ἀπὸ δῶ καὶ πέρα.

Δύναμις τῆς κρίσεως εἶναι ὑπαγωγή τοῦ ἐιδικοῦ στὸ γενικό.²⁾ Τὸ εἶδικὸ ἐδῶ εἶναι τὸ φαινόμενο, τὸ γενικὸ ἡ κατηγορία· δύο πράγματα ἑτεροειδῆ. Πῶς λοιπὸν εἶναι ἐφικτὴ αὕτη ἡ ὑπαγωγή; Ἡ ἀμεσὴ ὑπαγωγή θὰ ἦταν ἀπολύτως ἀδύνατη, διότι λόγῳ τοῦ ἑτεροειδοῦς τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων, ὑπάρχει χάσμα μεταξὺ των· πρέπει νὰ ἀποβλέψωμε σὲ μιὰν ἑμμεσην ὑπαγωγή. Πράγματι αὐτὸ καὶ συμβαίνει. Μεταξὺ τοῦ αἰσθητοῦ φαινομένου καὶ τῆς νοητῆς κατηγορίας παρεμπίπτει ἓνα συνδετικὸ στοιχεῖο, ἡ μορφή τοῦ χρόνου. Κάθε τι αἰσθητὸ γίνεται ἀντικείμενο, καθὼς καὶ ὅλας ξαίρωμε, πάντοτε ὑπὸ τὴν μορφή τοῦ χρόνου. Ἔχει γι' αὐτὸ τὴν ιδιότητα νὰ καταλαμβάνει ὁ χρόνος ὅλον τὸν αἰσθητὸ κόσμον. Ἔχει ὅμως καὶ ἄλλες δυὸ ιδιότητες. Εἶναι μορφή a priori, δηλαδή ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν αἴσθησις. Αὐτὸ εἶναι τὸ στοιχεῖο ποὺ ἔχει κοινὸ μὲ τίς κατηγορίες. Ἀλλὰ ἐνῶ οἱ κατηγορίες μονάχα ἐννοοῦνται, ὁ χρόνος ἐποπτεύεται. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε μπορεῖ νὰ ἐκφρασθῇ καὶ μαθηματικά.³⁾ Τὸ ἐποπτικὸ εἶναι τὸ στοιχεῖο ποὺ ἔχει κοινὸ μὲ τὰ φαι-

1) K. Fischer ἐνθ. ἀν. σελ. 445.

2) Kant Kr. d. r. V. σελ. 131.

3) Kant Kr. d. r. V. σελ. 131.

νόμμενα. Κάθε φαινόμενο έχει διάρκεια χρονική ἢ χρονική διάρκεια ὅμως εἶναι μέρος τοῦ χρόνου καὶ ὁ χρόνος εἶναι, καθὼς εἶδαμε, ἀλλεπάλληλη καὶ διαδοχική προσθήκη μονάδας σὲ μονάδα. Ὁ χρόνος εἶναι ἀριθμὸς καὶ γι' αὐτὸ κάθε τι ποὺ ἔχει χρόνο, ποὺ ἔχει διάρκεια μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ προσδιορισθῇ ποσοτικά. Ἔτσι συνδέονται, μέσα τοῦ χρόνου, οἱ κατηγορίες τῆς ποιότητας μὲ τὰ φαινόμενα. Κάθε φαινόμενο, σὰ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐντυπώσεις, καταλαμβάνει καὶ πληροῖ ἓνα μέρος τοῦ χρόνου, εἶναι καὶ ποτεζόμενον τοῦ χρόνου. Τὸ ποτεζόμενον τοῦ χρόνου ὅμως ζητεῖ τὸν ποιοτικὸ τὸν προσδιορισμὸν. Ἄν δὲν ἦταν ὁ χρόνος στή μέση, θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ βρεθῇ ὁ δρόμος ποὺ ἰδηγεῖ ἀπὸ τὰ φαινόμενα στὶς κατηγορίες τῆς ποιότητας. Κάθε αἰσθησιμὸν ἔχει ἓνα βαθμὸν ἢ μέγεθος ποὺ μπορεῖ νὰ μειώνεται ὡς ἀπὸ νὰ φθάσῃ στὸ τίποτε, στὸ μηδέν. Ὑπάρχει ὅσο τὸ μέγεθός της δὲν ἴσους μὲ τὸ μηδέν. Καὶ ὅταν ὑπάρχει, ὑπάρχει μόνο μέσα στὸ χρόνο. Ἡ πραγματικότητα μιᾶς ἐντύπωσης δὲν εἶναι αἰσιό ἢ ἰδέση της, μέσα στὸ χρόνο. Ἔτσι ἔρχονται σὲ ἐπιπέδῳ τὰ φαινόμενα μὲ τὶς κατηγορίες τῆς ποιότητας, τὴν πραγματικότητα, τὴν ἀόνηση καὶ τὴν ἀνύπλησόν της, δηλαδὴ τὸν περιορισμὸν.

Τὰ φαινόμενα ὅμως πληροῦν τὸ χρόνο εἴτε πύχθοντα εἴτε καὶ ἀλλεπάλληλα, πάντως μὲ μιὰ τάξη ἀναμεταξύ των. Ἡ τάξη ὅμως αὐτῆ, αὐτὴ ἢ γνώση τὴν ἀναζητεῖ, εἶναι ἢ ἰδέση ποὺ ἔχει τὸ φαινόμενο στὸ χρόνο. Ἡ σχέση καὶ ἡ τάξη τῶν φαινομένων εἶναι πάντα καὶ χρονική. Οἱ κατηγορίες τῆς συνείδησης ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ χρόνου γιὰ νὰ φθάσουν στὰ φαινόμενα. Γι' αὐτὸ καὶ, καθὼς θὰ δοῦμε παρακάτω, ὅπου δὲν ὑπάρχει χρόνος, δηλαδὴ ἐκκατεία, οὐκ εἶναι αὐτὲς οἱ κατηγορίες ἀνεπιφύλακτες. Ἐξέως τὰ φαινόμενα ἢ εἶναι ἰσχυρὰ σ' ἓνα ἀπροσδιόριστο χρονικὸ σημεῖο, ἢ σὲ ἓνα προσδιορισμένον ἢ καὶ σὲ κάθε χρονικὸ σημεῖο. Τὸ φαινόμενο ἢ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ στὸ χρόνο, ἢ εἶναι πραγματικὰ σὲ κάποιο χρονικὸ σημεῖο ἢ ἀνεπιφύλακτα ὑπάρχει παντοῦ ὅπου συντρέχουν οἱ αὐτὲς συνθήκες. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τοῦ φαινομένου ποὺ ἐπιδιώκει ἢ ἐπιτελεῖται. Ἔτσι συνδέει ὁ χρόνος καὶ τὶς τροπικὰς κατηγορίας μὲ τὰ φαινόμενα.

Ἄς ἐρευνήσωμε τώρα εἰδικώτερον τὴν ἰσχυροῦ τῶν φαινομένων, μέσῳ τῆς μορφῆς τοῦ χρόνου, στὶς κατηγορίας. Ἄς δοῦμε σὲ τί ὄχι:

μᾶς ὀδηγεῖ τὸ γεγονός ὅτι τὰ φαινόμενα ὑπάρχουν μόνο μέσα στὸν κατηγορικό τους προσδιορισμό. Ὅσα εἶναι τὰ εἶδη τῶν κατηγοριῶν, τόσες εἶναι καὶ οἱ ἀρχές αὐτές, πού τις ὠνόμασεν ὁ Kant ἀρχές τῆς καθαρῆς διάνοιας.

Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἀρχές αὐτές δὲν ἐφαρμόζονται παρὰ μόνο στὰ φαινόμενα καὶ τὰ φαινόμενα εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, μπορούμε νὰ ποῦμε, πὼς πρόκειται γιὰ τις πρώτες ἀρχές τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ δὴ γιὰ ἐκεῖνες πού μπορεῖ a priori νὰ τεθοῦν. Ἡ τελικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα πὼς εἶναι δυνατὴ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, θὰ μπορῇ νὰ δοθῇ καταφατικὴ, ὅταν φανερωθῇ πὼς οἱ θεμελιώδεις ἀρχές, στὶς ὁποῖες στηρίζονται ὅλοι οἱ ἄλλοι φυσικοὶ νόμοι, εἶναι ἀρχές a priori, πού πηγάζουν ἄμεσα καὶ ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὸ λογικὸ συνειδός καὶ τις κατηγορίες, ὅταν δηλαδὴ θεμελιώσωμε, ὡς βάση τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἓνα σύστημα ἀπὸ ἀρχές, πού ἀποτελοῦν μιὰ καθαρὴν a priori φυσικὴν ἐπιστήμη.

Λ') *Τὸ ἀξίωμα τῆς ἐποπτείας.*¹⁾ Ἡ πρώτη ἀρχὴ εἶναι ὅλες οἱ ἐποπτεῖες εἶναι ἔκτατικὰ μεγέθη (extensive Grössen). Ὅλα τὰ φαινόμενα, ἀφοῦ εἶναι προϊόντα τῆς σύνθεσης τοῦ συνειδότος, εἶναι καὶ ἐποπτεῖες· σὰν ἐποπτεῖες καταλαμβάνουν μιὰν ὀρισμένη θέση στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο· εἶναι λοιπὸν καὶ μεγέθη. Ὅλα ὅμως τὰ μεγέθη εἶναι στὸ ἄπειρον διαιρετὰ καὶ εἶναι γι' αὐτὸ σύνθετα. Καὶ ὅταν λέμε σύνθετα, ἐννοοῦμε, πὼς συνθέτονται ἀπὸ τὴ διαδοχικὴ προσθήκη τῶν ἄπειρων μερῶν πού τὰ ἀπαρτίζουν. Ἐνα μέγεθος ὅμως πού σχηματίζεται ἀπὸ μιὰ τέτοια ἀλλεπάλληλη προσθήκη ἔχει χωρικὴ καὶ χρονικὴ ἢ καὶ μόνο χρονικὴ ἔκταση· εἶναι μέγεθος ἔκτατικό.

Ἐπιπρόσθετα συνάγεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρχή· 1) κάθε τι πού ἔχει ἔκταση διαιρεῖται ἐπ' ἄπειρον· 2) ὅ,τι ἐποπτεύεται ἔχει ἔκταση καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι ποτὲ ἀπλό, ἀλλὰ σύνθετο καὶ στὸ ἄπειρον διαιρετό. Αὐτοὶ εἶναι νόμοι φυσικοὶ πού ἰσχύουν παντοῦ καὶ πάντα, γιὰτι εἶναι καθαρὸι ἀπὸ κάθε ἐμπειρία καὶ προϋποθέσεις κάθε ἐπιστημονικῆς γνώσης, στηριγμένες στὴν ἀνάγκη τοῦ ποσοτικοῦ προσδιορισμοῦ τῶν φαινομένων κατὰ τις κατηγορίες τῆς ποσότητας.

1) Kant Kr. d. r. V. σελ. 148.

Β') *Οι προλήψεις της αντίληψης.*¹⁾ Κάθε φαινόμενο είναι και αίσθηση, είναι δηλαδή αντίληψη (Wahrnehmung) δεν είναι μόνο και καθαρή έποπτεία, όπως ο χοόνος και ο χῶρος. Έχει και ἕλη ἢ περιεχόμενο, που μᾶς είναι πάντα δοσμένο ἀπὸ τὴν αἴσθηση και δὲν μπορεί νὰ τὸ ξαίρωμε α priori. Ἄφοῦ λοιπὸν οἱ ἀντιλήψεις ἔχουν πάντα ἕνα στοιχεῖο εμπειρικό, πῶς μπορεί νὰ «προλάβωμε», νὰ τὸ προσεγγίσωμε κατὰ γι' αὐτὸς και νὰ ἰδέσωμε σχετικὰ μὲ τὴν ἀντιλήψη, ἕνα κενὸν α priori; Βέβαια τὸ τὸ ἴδι μᾶς δόση ἢ αἴσθηση, δὲν παρουσιάζει νὰ τὸ προσέχωμε, ἀλλὰ μπορούμε νὰ πῶμε, πῶς παρουσιάζεται ἡ αἴσθηση πρὸς τὴν θεωρητικὴ συνείδηση. Προσέχεται δὲ μᾶλλον τὸν χοόνου και ὅτι ἔχει τὴ μορφή τοῦ χοόνου εἶναι μαθηματικὰ προσδιορισμένο και εἶναι γι' αὐτὸ μέγεθος. Ἡ αἴσθηση λοιπὸν ἔχει μέγεθος, διαφορετικὸ ὅμως ἀπὸ τὸ ἔκτατικό μέγεθος τῆς ἔπιστήμης. Τὸ ἔκτατικό μέγεθος εἶναι σύνθεση, πρὸ διαδοχικῶν προσδέσεων, τὸ ἔκτατικό μέγεθος ἀποαρτίζει ἕνα ὅλο. ἔχει τὸ στοιχεῖο τοῦ διαδοχικοῦ πρὸ τὸ χωριστικῶς. Ἡ αἴσθηση ὅμως δὲν σχηματίζεται ἀπὸ διαδοχικὴ προσδέση πρῶτον εἶναι ὁμόχρονη και ἀδιαιρέτη και ὁλόκληρη πληροῖ τὴν καθε στιγμὴ. Ἄμα δὲν ὑπάρχει, ἔχομε τὸ μηδέν, τὴν ἀνυψη. Ἄμα ὑπάρχει, ὑπάρχει ὁλόκληρη ἔχομε πραγματικότητα, πρὸν μπορεί ὅμως ὁλοῦναι νὰ ἑλαττώνεται, ὡς πρὸν νὰ φθίση ἀπὸ μηδέν ἔχει λοιπὸν ἀπειρῶτα μετρήσων μεγέθους. Αὐτὸ τὸ λέμε ἑντατικό μέγεθος. Κάθε αἴσθηση, καθε ἀντίληψη, καθε φαινόμενο ἔχει λοιπὸν και ἕνα μέγεθος ἑντατικό.

Ἄπὸ αὐτὴν τὴν ἀρχὴν συνάγεται και τὸ ἑξῆς. Ἐπει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἑντατικό μέγεθος, ὅπου δηλαδή ἡ αἴσθηση ἑαυτὴ μὲ τὸ μηδέν, ἔχει δὲν ὑπάρχει και γνώση. Ὅπου δὲν ὑπάρχει αἴσθηση, ὑπάρχει κενὸ ἀντίληψη, κενὸ ἔπιστήμη και γι' αὐτὸ κενὸ γνώσης. Τὸ κενὸ συλλαμβάνεται μονάχα ἀνοητικῶς, πρὸν τὸ ἀντίθετο τοῦ αἰσθητικῶν πληροσμένου. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ ἀνοητικῶς προσδιορισμῶς δὲν εἶναι γνώση. Τὸ κενὸ δὲν εἶναι ἀντεκείμενο γνώσης. Γι' αὐτὸ και ὁ κενὸς χῶρος και ὁ κενὸς χοόνος δὲν παρουσιάζει νὰ ἰσοσηθοῦν ἑπιστήμη

1) Καπλ Κτ. d. r. V. 111. Τὸν ὅρο αὐτὸν τὸν αἰσθητικὸν ὁ Καπλ ὀνομάζει τὸν ἑπίκουρο (ἐνθ. ἀνοητ. σελ. 162). Δὲν αὐτοῦμε πρὸς βλάστη, εἰς αὐτὸ κοινὸ τῆς νόημα, νὰ ξαναδοῦσθωμε αὐτὴ λέξη και ἕνα νόημα πρὸν ἑντατίζει στὴν ἐπομολογικὴ τῆς σύστασης.

μονικά δόκιμες ἔννοιες. Ἡ ὑπόθεση τοῦ κενοῦ, πού ἔκαναν τόσο φιλόσοφοι γιά νά ἐξηγήσουν τήν ὕλη, εἶναι ἀποκρουστέα, γιὰτί στηρίζεται σέ μίαν ἔννοια διανοητικά ἀνύπαρκτη.¹⁾

Ἀπό αὐτό τὸ συμπέρασμα φαίνεται πόσο ἐπιπόλαιη εἶναι ἡ ἀντίληψη τῶν πολλῶν, πού φαντάζονται τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο «σάν δοχεῖα» ὅπου χύνονται μέσα οἱ ἐντυπώσεις.²⁾ Αὐτὰ τὰ δοχεῖα ἀκριβῶς ὁ Καντ τὰ ἀποκρούει, ἀφοῦ, ἂν δὲν εἴμαστε κακόζηλοι καὶ ἀστόχαστοι παρερμηνευτές του, δὲν μπορούμε νά μιᾶμε γιά «δοχεῖα», ὅταν ξαίρωμε πῶς ὁ Καντ δὲν τοὺς ἀναγνώριζε καμμιάν αὐθυπαρξία καὶ τὰ θεωροῦσεν, ὅχι σάν ὄντοτες, ἀλλὰ ἀπλῶς σάν μεθόδους τῆς ἐποπτείας.

Γ') **Ἀναλογίες τῆς ἐμπειρίας.**) Ἐμπειρία ὑπάρχει ὅπου ἡ γνώση τοῦ ἀντικειμένου συντελεῖται μὲ τὶς ἀντιλήψεις (Wahrnehmungen) ποῦ ἔχομε περὶ τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ. Ἀλλὰ εἶναι ἀντικειμενικὴ καὶ ἀναγκαῖα σύνθεση ἀπὸ ἀντιλήψεις· χωρὶς τὴν τέτοια σύνθεση δὲν ὑπάρχει ἐμπειρία. Τὰ φαινόμενα ὅμως πού ἀντιλαμβανόμαστε εἶναι ὅλα μέσα στὸ χρόνο καὶ μπορεῖ νά ἀναλυθοῦν στίς κατ' ἰδίαν αἰσθήσεις πού διαδοχικὰ μᾶς ἐγγίζουσιν. Ἔτσι ἡ κάθε ἀντίληψη «περιγράφει μιὰ χρονικὴ σειρὰ».⁴⁾ Καὶ τὸ ταυτόχρονο μᾶς τὸ δίνουν οἱ αἰσθήσεις διαδοχικά. Παρὰ τὰ διδόμενα τῆς αἰσθήσεως ὅμως χωρίζομε διαδοχικὰ καὶ ταυτόχρονα, καὶ ἀκόμη γενικώτερα δεχόμαστε, πῶς αὐτοὶ οἱ προσδιορισμοὶ τῆς χρονικῆς σειρᾶς δὲν εἶναι τυχαῖοι ἀλλὰ ἀναγκαῖοι. Αὐτὴ ὅμως τὴν ἀναγκαιότητα, πού δὲν τὴν παρέχει ἡ ἀντίληψη, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ κριτήριον τῆς σειρᾶς τῶν αἰσθήσεων, τὴ χρειάζεται καὶ τὴν ἔχει ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση. Ποῦ λοιπὸν τὴ βρίσκει;

Πρέπει νά ξαναθυμηθοῦμε πῶς ὅλα τὰ φαινόμενα ἐνώνονται στὴν ἐνότητα τοῦ θεωρητικοῦ ὑποκειμένου καὶ πῶς ἡ ἐνότητα αὐτὴ συντελεῖται μὲ τὶς κατηγορίες τῆς συνάρειας. Ὁ ὑπαγωγὴ τῆς χρονικῆς σειρᾶς στίς κατηγορίες αὐτές, μπορεῖ νά δώσῃ τῆς γνώσεως τὸ ζητούμενον χαρακτηριστῆρα τῆς ἀναγκαιότητας.

Τρεῖς εἶναι οἱ τρόποι (modi) τοῦ χρόνου· ἡ μονιμότητα (Beharr-

1) Kant Kr. d. r. V. σελ. 155—56· ἐπίσης σελ. 232 κ. ἐ.

2) Θεοδώριδης, Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία (1933) σελ. 309 καὶ 313.

3) Kant Kr. d. r. V. 158.

4) K. Fischer ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 457.

lichkeit), ή ακολουθία (Folge) και τὸ συνάμα (Zugleichsein). Τὰ φαινόμενα ὑπάρχουν ἢ πάντα, ἢ τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, ἢ ταυτόχρονα. "Ἄλλη χρονικὴ συσχέτιση δὲν ὑπάρχει." Ὅπου προσβλέπομε εἰς αἴτι ποῦ ὑπάρχει πάντα καὶ ἀναγκαστικά, προσβλέπομε εἰς τὴν οὐσία (Substanz) τοῦ φαινομένου· ὅπου προσβλέπομε εἰς τὴν ἀναγκαστικὴν ἀκολουθίαν ἑνὸς φαινομένου ἀπὸ ἄλλο, προσβλέπομε εἰς τὴν αἰτιότητα καὶ ὅπου προσβλέπομε εἰς τὴν ταυτόχρονη συνύπαρξιν τῶν φαινομένων, προσβλέπομε εἰς τὴν κοινότητα ἢ ἀλλεπίδησιν τῶν.

Ἡ σύνδεσις λοιπὸν τῶν φαινομένων εἶναι χρονικὴ καὶ ἀποκτᾷ τότε μόνον τὴν ἀπαιτούμενην ἀντικειμενικότητα, γὰρ νὰ γίνῃ ἐμπειρία, δηλαδὴ ἐπιστημονικὴ, φυσικομαθηματικὴ γνώσις, ὅταν τὰ χρονικὰ σχήματα στηριχθῶν ἢ καὶ ὑπαρξῶν εἰς κατηγορίας τῆς συνύπαρξος. Γι' αὐτὸ ἡ ἀρχὴ ποῦ διέπει καὶ τὴς τρεῖς ἀναλογίας τῆς ἐμπειρίας διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Kant ἔτσι: «Ὅλα τὰ φαινόμενα, ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴν ὑπαρξὴν τῶν, διέπονται ἀπὸ κανόνος ποῦ προσδιορίζουν τὴν ἀναμεταξύ των σχέσεις μίαν εἰς ἓνα χρόνον»¹⁾ ἢ ἀλλοιότηκα «ἐμπειρία εἶναι δυνατὴ, ὅταν ἀποκτήσωμε τὴν παρουσία μίαν ἀναγκαίαν σύνδεσιν τῶν ἀντιλήψεων»²⁾

α') Ἡ ἀρχὴ τῆς μωνιμότητος (Beharrlichkeit) τῆς οὐσίας. Γι' νὰ φθάσωμε εἰς τὴν ἐμπειρίαν, εἰς τὴν φυσικὴν γνώσιν, ἀναζητοῦμε, πῶς κατὰ τοὺς δυνατοὺς χρονικοὺς προσδιορισμοὺς θὰ χωρίσωμε τὰ φαινόμενα.

Καὶ πρῶτα πῶς θὰ χωρίσωμε σύγχρονα ἀπὸ διαδοχικὰ φαινόμενα; Οἱ αἰσθήσεις μας εἶναι πάντα διαδοχικαί. Ἡ μίαν φέρει, ὅταν ἔρχεται ἡ ἄλλη· καὶ τὸ ἑνιαῖο φαινόμενον δὲν θὰ μεταρῶσθε εἰς νὰ σημειωθῆ ἢ μόνον μετὰ τὴν αἰσθήσιν. Ἄν ὅμως αὐτὸν ἴδιον τὸν κόσμον τῶν φαινομένων ὑπάρχῃ αἴτι μόνον, τότε θὰ μεταρῶσθε αὐτὸ νὰ σημειωθῆ ἢ γιὰ σημεῖον συγκρίσεως. Ἄφοῦ αὐτὸ θὰ ἔμενε πάντοτε, ὅλα τὰ ἄλλα φαινόμενα θὰ ὑπῆρχαν σύγχρονα μαζί των· ἄλλα καὶ συγχρονίως μετ' αὐτό, θὰ μπορούσθε νὰ προσδιορισθῆ τὸ χρονικὸ σημεῖον ὅπου ἀρχίζει ἢ συνυπαρξὴ των καὶ τὸ σημεῖον ὅπου παύει. Ἄν ὅλα ἦσαν μεταβλητὰ, τότε δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ποιῶμε, «αὐτὸ ἢ ἐξῆναι ἄλλω», γιὰτί δὲ

1) Kant Kr. d. r. V. α' ἐκδ. IV ἀελ. 176.

2) Kant Kr. d. r. V. β' ἐκδ. 158.

γοντας «τοῦτο», ἐννοοῦμε κι' ὅλας κάτι σταθερό, πού πρὶν εἶχε ὠρισμένες ιδιότητες καὶ τώρα ἔχει ἄλλες. Ἐάν βγάλουμε ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τὴν ἐννοια τῆς οὐσίας, πού ἐκφράζει στὸ παράδειγμά μας ἡ λέξη «τοῦτο», ἡ μεταβολὴ τῶν φαινομένων θὰ ἦταν κάτι ἀδιανόητο. Καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐμπειρία θὰ ἦταν ἀδύνατη, ἀφοῦ, χωρὶς τὸ συγχρονισμὸ τῶν αἰσθήσεων, δὲν θὰ ὑπῆρχαν ἐνιαῖα ἀντικείμενα, φαινόμενα, πού χωρὶς ἀντικειμενικὸ χρονικὸ προσδιορισμὸ δὲν σχηματίζονται. Ἐὰν ἀκριβῶς αὐτὸ εἶναι ἡ ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξης τῆς ἀμετάβλητης οὐσίας, ὅτι εἶναι προϋπόθεσις τῆς ἐμπειρίας, δηλαδὴ τῆς διανοητικῆς γνώσης. Χωρὶς αὐτὴν, δὲν ὑπάρχει γνώση· ἀλλὰ γνώση ὑπάρχει, ἄρα ὑπάρχει καὶ οὐσία. Ἡ οὐσία πρέπει νὰ ὑπάρχει σὲ κάθε στιγμή. Ὅπου δὲν θὰ ὑπῆρχε, θὰ ἔπαινε νὰ ὑπάρχει κόσμος ἐπιστητός. Ἐὰν καὶ ἀκόμη ἀκριβέστερα· ἡ οὐσία εἶναι προϋπόθεσις τῆς ὑπαρξης τοῦ φαινομένου, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἡ ἴδια φαινόμενο. Ἐάν ἔπρεπε σὲ μιὰ ὠρισμένη χρονικὴ στιγμή ἡ οὐσία νὰ γεννηθῆ, δὲν θὰ μπορούσε νὰ γεννηθῆ ἀπὸ κάποιο φαινόμενο, ἄρα θὰ ἔπρεπε νὰ γεννηθῆ ἀπὸ τίποτε, ἀφοῦ ἔξω ἀπὸ φαινόμενα δὲν μπορεῖ τίποτε νὰ γνωρίζουμε. Ἐὰν ἀπὸ τὸ τίποτε δὲν μπορεῖ καὶ τίποτε νὰ γεννηθῆ. Ἐνάλογο μπορεῖ νὰ σκεφθοῦμε γιὰ τὸ τέλος τῆς οὐσίας. Εἶναι ἡ οὐσία λοιπὸν ἀγέννητη καὶ ἀθάνατη. Εἶναι κατηγορία. Καὶ ὅποιος θέλει ἐμπειρία καὶ θέλει νὰ σχηματίσῃ φαινόμενα, σὰν ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας, μὲ μιὰ τέτοια ἐννοια τῆς οὐσίας πρέπει νὰ ἐργασθῆ.

Ἔτσι καταλήγομε στὴν ἀρχὴ πού ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἀναλογία τῆς ἐμπειρίας. «Σὲ ὅλες τὶς ἀλλαγὰς τῶν φαινομένων διατηρεῖται ἡ οὐσία· καὶ τὸ ποσοστὸ τῆς στή φύση μήτε πληθαίνει, μήτε λιγοστεύει.»¹⁾

Τὴν οὐσία, σὰν γνωστικὴν ἀρχή, δὲν πρέπει νὰ τὴν ταυτίσωμε μὲ τὴν ὕλη τῶν φυσικῶν. Ἡ ὕλη, θάλεγα, πὼς εἶναι κάτι εἰδικώτερο ἀπὸ τὴν οὐσία, γιὰτὶ ἐνέχει καὶ τὴν ἐννοια τοῦ ὄγκου ἢ τοῦ βάρους. Ἡ ἐννοια τῆς ἐνέργειας εἶναι γενικώτερη. Μὰ καὶ ἂν στή φυσικὴ ἡ ἐννοια τῆς ἐνέργειας παραμερισθῆ ὀριστικὰ ἀπὸ κάποιαν ἄλλη, ἕνα δὲν μπορεῖ ν' ἀλλάξῃ· θὰ μένη πάντοτε τὸ κάτι ἐκεῖνο τὸ ἀμετάβλητο, πού ὅσους

1) Kant Kr. d. r. V. σελ. 161.

καὶ ἂν δεχθῆ εἰδικώτεροὺς προσδιορισμούς, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἔχῃ ἐκείνους ποὺ πρὸ ἀπάνω διατυπώσαμε.

β') Τὴν δεύτερη ἀναλογία ἀποτελεῖ ἡ ἀρχὴ τῆς χρονικῆς ἀκολουθίας κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας. "Ὅλες αἱ μεταβολῆς γίνονται κατὰ τὸν νόμο ποὺ συνδέει τὴν αἰτία μὲ τὸ ἀποτέλεσμα.")

Χωρὶς τὴν ἀντικειμενικὴ σύνδεση τῶν φαινομένων ἀναμεταξύ των δὲν ὑπάρχει ἐμπειρία καὶ ἐπομένως δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὴ θεωρία καὶ ἀντικείμενα ἐμπειρίας. Γνώση εἶναι πάντοτε προσδιορισμὸς τοῦ ἀντικειμένου, ἢ ἂν παίρουμε τὴν ὀρολογία τῆς τοπικῆς λογικῆς, προσδιορισμὸς τοῦ ἀντικειμένου τῆς κρίσης ἀπὸ τὸ κατηγορούμενο. Κάθε αἰσθητοῦ ὁ προσδιορισμὸς εἶναι καὶ χρονικὸς ἢ, γιὰ νὰ ποῦμε τὸ ἴδιον πράγμα μὲ ἄλλη λέξη, μαθηματικός. Πρέπει νὰ βρεθῆ, ἐκτὸς ἄλλων, ποὺ καὶ ὅλας ἀναπτύξαι, μὲ ὁρισμένη θέση γιὰ κάθε ἀντικείμενο, στή ροὴ τοῦ χρόνου. Πρέπει, γιὰ νὰ εἶναι ὁρισμένη, νὰ ἔχῃ τὸ χαρακτηριστὴ τῆς ἀναγκαιότητας· δηλαδή πρέπει ἄλλα φαινόμενα ἀναγκαστικὰ νὰ προηγούνται καὶ ἄλλα ἀναγκαστικὰ νὰ ἀκολουθοῦν. Γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ἐμπειρία χωρὶς τὴ συσχέτιση καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ σύνδεση τῶν φαινομένων μέσα στὸ σχῆμα τοῦ χρόνου.

Οἱ ἀντιλήψεις ποὺ ἔχομε τῶν φαινομένων μᾶς δίνονται βέβαια σὲ μιὰ χρονικὴ σειρά, ἀφοῦ πάντοτε ἢ μιὰ ἔρχεται μετὰ τὴν ἄλλη στὴ συνείδηση, ἢ μιὰ παίρνει τὴ θέση τῆς ἄλλης. Κανενὸς εἶδους νόμος δὲν ρυθμίζει αὐτὴ τὴ σειρά, γι' αὐτὸ εἶναι τοχαία καὶ ὄχι ἀντικειμενικὴ, ὅπως τὴ χρειάζεται ἡ ἐμπειρία, δηλαδή ἡ θετικὴ ἐπιστήμη. Ἡ σειρά τῶν ἀντιλήψεών μας εἶναι ὑποκειμενικὴ. Τίποτε δὲν ἐμποδίζει καὶ ἔτσι γίνεται στὴν ψυχικὴ πραγματικότητα—ὁ ἓνας νὰ ἀντιλαμβάνεται τοῦτο πρῶτα καὶ ὕστερα ἐκεῖνο καὶ ὁ ἄλλος ἀντίστροφα. Ἐμεῖς ἀναζητοῦμε τὴ σειρά ποὺ πρέπει νὰ ὑπάρχῃ, γιὰ νὰ ἔχομε γνώση ἢ ἐμπειρία τῶν φαινομένων, ποὺ πληροῦν αὐτὴ τὴ χρονικὴ σειρά ἀνεξαρτήτως τῆ σειρά ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐπιστημονικὴν ἀλήθεια καὶ ποὺ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ καθ' ἕναστον ψυχολογικὰ ὑποκείμενα, ἀλλὰ ποὺ ὑπάρχει γιὰ τὸ θεωρητικὸ ὑποκείμενο, μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ τὴ θεωρητικὴν ἐνότητα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Αὐτὸ ἐννοοῦμε λέγοντας πῶς

1) Kant Kr. d. r. V. σελ. 166.

ζητᾶμε τὴν ἀντικειμενικὴ χρονικὴ ἀκολουθία τῶν φαινομένων.

Στὴ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος μᾶς βοηθάει μιὰ πολὺ ἀπλὴ παρατήρηση. Ὅλες οἱ ἀντιλήψεις μας εἶναι διαδοχικές. Εἴτε ἔχομε τὶς παραστάσεις ἑνὸς πλοίου ποὺ κατεβαίνει ἕνα ποτάμι, εἴτε τὶς παραστάσεις τῶν διαφόρων μερῶν ἑνὸς σπητιοῦ, πάντα προσέρχονται διαδοχικὰ στὴ συνείδηση. Πῶς συμβαίνει καὶ μποροῦμε καὶ λέμε, πῶς τὰ διάφορα μέρη τοῦ σπητιοῦ εἶναι σύγχρονα, ἐνῶ οἱ παραστάσεις ποὺ ἔχομε τῶν διαφόρων θέσεων τοῦ πλοίου ποὺ κατεβαίνει τὸ ποτάμι εἶναι διαδοχικές; 1) Πῶς συμβαίνει ποὺ μποροῦμε ν' ἀρχίζωμε ἀπόσποκα ἀπὸ ὅποιος μέρος τοῦ σπητιοῦ θέλομε καὶ νὰ πηγαίνωμε σὲ ὅποιοδήποτε ἄλλο, ἐνῶ τὸ πλοῖο ἀναγκαστικὰ θὰ τὸ δοῦμε πρὸς ψηλὰ καὶ ὕστερα χαμηλότερα; Ὅλες οἱ παραστάσεις μας εἶναι στὸ χρόνο. Ὅταν ἀντιλαμβανόμεσθε τὸ σπῆτι, μπορεῖ νὰ τοποθετήσωμε σὲ ὅποιο θέλομε χρονικὸ σημεῖο, ὅποια θέλομε παράσταση μέρους τοῦ σπητιοῦ. Ὅταν ἀντιλαμβανόμεσθε τὸ πέρασμα τοῦ πλοίου, ἀναγκαστικὰ θὰ ἔχωμε πρῶτα τὴν παράσταση τοῦ πλοίου στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ ποταμοῦ καὶ ὕστερα τὴν παράσταση τοῦ πλοίου στὴν ἀμέσως κατώτερη θέση κ.ο.κ. Ἐδῶ τὰ χρονικὰ σημεῖα καὶ οἱ παραστάσεις ποὺ τὰ πληροῦν ἔχουν μιὰν ὀρισμένη σειρά ἀναμεταξύ των, ποὺ δὲν μπορεῖ ν' ἀλλάξη. Κάθε παράσταση ἔχει ἕνα γι' αὐτὴν ὀρισμένο χρονικὸ σημεῖο. Πῶς ἐξηγεῖται αὕτη ἡ διαφορὰ στὰ δύο παραδείγματα; Κατὰ δύο τρόπους· ὁ τρόπος τοῦ κοινοῦ νοῦ καὶ ὁ τρόπος τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς φυσικομαθηματικῆς ἐπιστήμης.

Ὁ κοινὸς νοῦς πιστεύει πῶς τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο καὶ πῶς ἡ χρονικὴ τάξη, ποὺ ἔχουν αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ, μᾶς μεταδίδεται μὲ τὶς αἰσθήσεις καὶ εἶναι δική τους. Ὁ χρόνος καὶ ἡ χρονικὴ τάξη εἶναι κάτι ποὺ ἐνυπάρχει στὰ πράγματα. Εἶναι ἀντικειμενικὸς ὁ χρόνος, γιατί ἀκριβῶς ἐνυπάρχει στὰ πράγματα, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο. Εἶναι ἀλήθεια πολὺ εὐκόλο, λέει ὁ Kant, νὰ βγάξωμε ἀπὸ τὰ φαινόμενα ὅ,τι οἱ ἴδιοι ἑμεῖς βάλουμε μέσα σ' αὐτὰ, πολὺ εὐκόλο νὰ βγάξωμε τὸ χρόνο καὶ τὴ χρονικὴ τάξη ἀπὸ τὰ πράγματα, ἀφοῦ πρὶν ἑμεῖς οἱ ἴδιοι βάλουμε τὸ χρόνο, ποὺ εἶναι μορφή τῆς ἐπόπτείας

1) Kant Kr. d. r. V. σελ. 163 κ. ε.

μας, στὰ πράγματα ποὺ ἐποπτεύομε.¹⁾ Τὴν πλείνην αὐτὴ τὴν ἀποκρού-
 σαιμε, ὅταν καθορίσαμε τὴν φύση τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χρόνου ὡς μορ-
 φῶν τῆς ἐποπτείας²⁾ καὶ πάλι ὅταν καθορίσαμε τὴν φύση τοῦ φαινο-
 μένου ὡς σύνθεσης παρουσιάσεων κατὰ τὶς κατηγορίες. Ἐδῶ δὲν πρό-
 κείται νὰ καθορίσωμε τὴν ἀναγκαίαν χρονικὴν σειρά πραγμάτων αὐτῶν
 καθ' ἑαυτὰ, ποὺ εἶναι ἀνύπαρκα γιὰ τὸν θεωρητικὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ
 φαινομένων ἑπλάως, ποὺ μορφοῦνται ἀπὸ τὴν αὐτενέργεια τοῦ λογικοῦ
 ὑποκειμένου. Γε' αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὴν βάση τῆς ἀπορριπτικῆς ἢ ἀπορη-
 τοῦ κοινοῦ νοῦ. Μένει λοιπὸν ἡ λύση ποὺ ἐπαγορεύει ἡ κριτικὴ σκέψη.
 Τὸν χρόνο μόνον του, κενὸ ἀπὸ φαινόμενα, δὲν μπορεῖ νὰ τὸν ἀντι-
 ληφθοῦμε. Ἀντιλαμβανόμεστε μόνον φαινόμενα μέσα στὸ χρόνο, καὶ τὰ
 χρονικὰ σημεῖα τὰ γνωρίζομε ἀπὸ τὰ φαινόμενα ποὺ τὰ πληροῦν.
 Τώρα συμβαίνει καθὲν χρονικὸ σημεῖο νὰ εἶναι προσδιορισμένο ἀπὸ
 ἄλλα τὰ χρονικὰ σημεῖα ποὺ προηγούνται, ἀφοῦ καθὲν χρονικὸ σημεῖο
 σχηματίζεται ἀπὸ τὴν διαδοχικὴν καὶ συνεχῆ ἐπιανάληψη τῆς μονάδας.
 Χρονικὸ ὅπως σημεῖο καὶ φαινόμενο ποὺ τὸ πληροῖ ἀνεκτιμάζομεν ὅτι
 γίνεται γιὰ τὸ ἓνα, θὰ ἰσχύῃ καὶ γιὰ τὸ ἄλλα. Ἄν θέλομε λοιπὸν νὰ
 προσδιορίσωμε τὴν χρονικὴν θέσιν τοῦ φαινομένου Β, πρέπει νὰ ἀνι-
 φερωθοῦμε στὸ φαινόμενο ποὺ προηγεῖται ἀμέσως τοῦ Β, ἢ ποῦμε
 τὸ Α. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ Α κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπο προσδιορίζεται. Μὲ
 ἄλλα λόγια προσδιορίζεται ἡ χρονικὴ θέσιν τῶν φαινομένων, ὅπως καὶ
 ἡ σειρά ἢ χρονικὴ, δηλαδή ὅπως μιὰ ἀριθμητικὴ σειρά, μετὰ τὴν ἀνε-
 φροσίαν στὸ ἀμέσως προηγούμενον δεδομένο. Ἄν θέλωμε ἡ χρο-
 νικὴ θέσιν τοῦ Α εἶναι τυχαία, μποροῦσε δηλαδή στὴ θέσιν τοῦ Α νὰ
 ἦταν καὶ ἓνα ἄλλο ὅποιοδήποτε φαινόμενο, τότε ἡ θέσιν τοῦ Β
 εἶναι ἐπίσης τυχαία ἢ μποροῦσε ἀντὶ τοῦ Β νὰ ἔχομε στὸ
 ἴδιον χρονικὸ σημεῖο ἓνα ὅποιοδήποτε φαινόμενο. Ἄν ἀντιθέτως
 στὴ χρονικὴ θέσιν τοῦ Α μόνον τὸ Α μποροῦσε νὰ ὑπάρξῃ, καὶ
 τὸ Α αὐτὸ ἀκολουθεῖ πάντα τὸ Β φαινόμενο ἀμέσως, τότε εἶναι
 προσδιορισμένη καὶ ἡ χρονικὴ θέσιν τοῦ Β ἀπέναντι τοῦ Α. Τὸ
 πρῶτον συμβαίνει στὴ σειρά τῶν παρουσιάσεων τοῦ σπειροῦ τὸ δεύτερον

1) Kant Kr. d. r. V. 171-172.

2) Ἄρς ἀνωτ. σελ. 67 κ. ε.

στὸ παράδειγμα τοῦ πλοίου ποὺ κατεβαίνει τὸ ποτάμι. Τὴν πρώτη φορά εἶναι ὑποκειμενικὴ καὶ τυχαία ἢ χρονικὴ σειρά, τὴ δεύτερη ἀντικειμενικὴ καὶ ἀναγκαία. Καὶ σχηματίζεται αὐτὴ ἢ δεύτερη, ὄχι ἀπὸ τὴν αἴσθησι τοῦ ὑποκειμένου, ποὺ σχηματίζει ἄλλωστε καὶ τὴν ἄλλη σειρά (τῶν παραστάσεων τοῦ σπητιοῦ), ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σκέψη, ποὺ διαπιστώνει, πὺς τὸ Β δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ χωρὶς τὸ Α, ὅταν ἀναγκαστικὰ καταλήγομε στὸ συμπέρασμα, πὺς τὸ Α καὶ χρονικὰ προηγεῖται τοῦ Β. Μόνον ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει αὐτὴ ἢ ἀνάγκη, ὅπου δηλαδὴ τὸ ἓνα φαινόμενο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ χωρὶς τὸ ἄλλο, μόνο ἐκεῖ εἶναι ἢ χρονικὴ σειρά ἀντικειμενικὴ. Ἐνῶ στὸ παράδειγμα τοῦ σπητιοῦ, ὅπου κάθε παράσταση μπορεῖ νὰ προηγηθῆ ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν ὑπάρχει αὐτὴ ἢ ἀναγκαιότητα τῆς χρονικῆς σειράς.

Ἡ αἴσθησι μᾶς δίνει καὶ τὶς δύο φορές χρονικὲς σειρὲς καὶ τίποτε ἄλλο. Ἡ σκέψη μᾶς ὅμως τὶς διακρίνει καὶ στὴ μιὰ μόνο προσδίδει τὸν χαρακτῆρα τῆς ἀναγκαιότητας. Τὴ μιὰ φορά οἱ παραστάσεις συνδέονται στὴ συνείδησι κατὰ τρόπο τυχαῖο, τὴν ἄλλη συνθέτονται κατὰ τρόπον ἀναγκαῖο. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται στὸν τρόπο τῆς σύνθεσις τῶν παραστάσεων. Ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀναγκαιότητα στὴ σύνθεσι, λέμε πὺς ἢ ὑπαρξὴ τοῦ ἓνός φαινομένου εἶναι ὁ ὅρος τῆς ὑπαρξὴς τοῦ ἄλλου, εἶναι ὁ «ἀποχρῶν λόγος» τῆς ὑπαρξὴς του. Τὴ σχέση τῶν δύο φαινομένων διέπει ὁ νόμος τοῦ ἀποχρῶντος λόγου. Ὅταν θέσω τὸ Α φαινόμενο καὶ τὸ Β δὲν ἀκολουθήσῃ, κατὰ τὸν κανόνα τοῦ ἀποχρῶντος λόγου, εἶναι δηλαδὴ τυχαία ἢ ἐπακολουθία, τότε τοῦ Β ἢ χρονικὴ θέσι εἶναι ἀπροσδιόριστη, ἀφοῦ καὶ ἄλλοῦ θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξῃ. λείπει κατ' ἀκολουθίαν καὶ ὁ προσδιορισμός, ποὺ εἶναι ἀναγκαῖος, γιὰ νὰ ποῦμε πὺς ἔχομε ἀληθινὴ ἐμπειρικὴ, ἐπιστημονικὴ γνώσι τοῦ Β. Κατὰ ταῦτα, μονάχα τότε προσδιορίζεται ἢ χρονικὴ τάξι τῶν φαινομένων καὶ εἶναι δυνατὴ ἢ ἐμπειρικὴ τῶν γνώσι, ὅταν, μέσα στὸ χρόνο, προηγεῖται ἀπὸ κάθε φαινόμενο ἓνα ἄλλο, ποὺ εἶναι ἢ αἰτία του, ὁ ἀποχρῶν λόγος τῆς γένεσὴς του, καὶ γιὰ τὸ ὅποιο τὸ πρῶτο εἶναι ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα. ¹⁾ Ἡ αἰτιότητα εἶναι λοιπὸν ὁ μόνος νόμος

¹⁾ Kant Kr. d. r. V. 173—74.

πού, προσδιορίζοντας τὴ χρονικὴ τάξη τῶν φαινομένων, καθιστᾷ τὴ γνώση των δυνατή.

Ἔτσι καὶ ἐδῶ, διὰ μέσον τοῦ χρόνου, ἐφαρμόζεται μιὰ κατηγορία στὰ φαινόμενα. Καὶ τὰ φαινόμενα γίνονται τότε μονάχι ἀντικείμενα γνώσης, ὅταν ὑπαχθῶν στὴν κατηγορία τῆς αἰτιότητας. Ἡ αἰτιότητα δὲν μιᾶς ἐρχεται ἀπὸ τὴν αἰσθήση. Ἀπὸ τὴν αἰσθήση μιᾶς ἐρχεται μιὰ χρονικὴ σειρά ἐπιτελοῦς τεχνία, πού γιὰ τὴ σάφη ὅμως, ἄλλοτε μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπαρέγκλιτη καὶ ἄλλοτε ἐπ' αἰτιῶν μεταβλητῆ. Ἡ αἰτιότητα εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἀντικειμενικότητας τῆς χρονικῆς σειράς. Εἶναι μισορὴ ἀμελεσιτικὴ τῆς γνώσης τῶν αἰσθητῶν καὶ κατὰ συνέπεια δημιουργικὴ τῶν φαινομένων τῆς ἐμπειρίας. Ἔτσι ἀποδείχνει ὁ Καντ τὴν ἀσχή τῆς δεύτερας ἀναλογίας τῆς ἐμπειρίας.

Πρόκει νὰ παραμερισθῶν καὶ μεριᾶς παρατηρήσεις, μάλιστα βεβαίως ὀλισθημένεσ στὴν κοινὴν ἀριζωσώριμη συνείδηση.

Καὶ πρῶτα ἡ αἰτιότητα διέπει τὴν τάξη καὶ ὄχι τὴν παράλευση τοῦ χρόνου.¹⁾ Συχνά, στὴ ζωή τοῦ χρόνου, αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα ἐμφανίζονται σύγχρονα καὶ διὰ μαθητῶν νὰ πῆ κανίς, μάλιστα ἔχινος πού πιστεύει πὺς ἡ αἰτιότητα βγαίνει ἀπὸ τὴν αἰσθήση, πὺς ἡ αἰτιότητα ἀφορᾷ τὴ χρονικὴ ἀκολουθία καὶ δὲν ἔχει μετὰ σύγχρονων φαινομένων ἐφαρμογή. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀλάνη. Μιὰ μολυβένια σφαῖρα ἀκουμπισμένη σ' ἓνα μαξιλάρι προξενεῖ ἓνα βαιθούλωμα. Καὶ ἡ σφαῖρα καὶ τὸ βαιθούλωμα εἶναι σύγχρονα αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμποδίζει νὰ εἶναι ἡ σφαῖρα αἰτία τοῦ βαιθούλωματος. Ἔτσι ὅμως ἀκουμπήσω τὴ σφαῖρα, ἀμέσως γεννιέται καὶ τὸ βαιθούλωμα ἂν ὅμως ἀπὸ οἰαδήποτε ἄλλη ἀφορμὴ ἔχει τὸ μαξιλάρι τὸ ἴδιον βαιθούλωμα, δὲν διὰ μαθητῶν ἀπὸ τὸ βαιθούλωμα νὰ γεννηθῆ ἡ μολυβένια σφαῖρα. Κατὰ τὴν παράλευση, κατὰ τὴν ζωή τοῦ χρόνου, αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα σ' αὐτὸ τὸ παραίδειγμα σημαίπτων κατὰ τὴν τάξη τοῦ χρόνου, ἀνεγκαστικὰ τὸ αἶτιον προηγεῖται ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση διαφορετίζει κατ' ἐξοχὴν τὴν κατηγορικὴ φύση τῆς αἰτιότητας. Ἄν ἡ αἰτιότητα πήγαζε ἀπὸ τὴν αἰσθήση πὺς διὰ ἐξουσίαν χρονικὴ τάξη καὶ χρονικὴ παράλευση:

¹⁾ Kant Kr. d. r. V. 170 κ. ε.

Στὸ ἴδιο συντελεῖ καὶ ἡ συζήτηση τοῦ Kant μετὰ τὴν πιὸ ἐξελιγμένη καὶ δλοκληρωμένη θεωρία τῆς αἰτιότητας, τῆ θεωρία τοῦ Hume, ποὺ πάντα ἔχει ὑπ' ὄψη του, ὅταν γράφει γιὰ αἰτιότητα.¹⁾ Ὅτι ἡ αἰτιότητα δὲν εἶναι κάτι αἰσθητό, ὅτι δηλαδὴ δὲν εἶναι ιδιότητα τῶν πραγμάτων, αὐτὸ τὸ διέγνωσε ὁ Hume. Ἀγνόησε ὅμως τὸν νοητὸ κόσμον τῶν μορφῶν καὶ συνεπῶς καὶ τὴν κατηγορικὴ φύση τῆς αἰτιότητας. Ἐξήγησε γι' αὐτὸ τὴν αἰτιότητα μετὰ τὴ συνήθεια. Ἡ συνηθισμένη διαδοχὴ δυὸ ἀντιλήψεων δίνει σ' ἐκείνη ποὺ προηγεῖται τὸν χαρακτήρα τῆς αἰτίας καὶ σ' ἐκείνην ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀποτελέσματος. Τοῦ διέφυγε ὅμως κάτι τοῦ Hume· πῶς ὅλες τὶς ἀντιλήψεις τὶς ἔχομε διαδοχικά, χωρὶς νὰ ἔχουν ὅλες τὴν σχέση αἰτίου καὶ ἀποτελέσματος καὶ πῶς ἡ συνηθισμένη διαδοχὴ μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ εἶναι καὶ τυχαία. Δὲν ἔχομε καρὰ νὰ θυμηθοῦμε τὶς διαδοχικὲς παραστάσεις τοῦ ἴδιου σπητιοῦ καὶ τοῦ ἴδιου πλοίου ποὺ κατεβαίνει τὸ ποτάμι καὶ ὅσα σχετικὰ γι' αὐτὲς εἶπαμε. Γιὰ τὸν Hume ἡ αἰτιότητα ἔχει καθαρῶς ὑποκειμενικὸ ψυχολογικὸ χαρακτήρα. Ἐξηγεῖ τὸ πῶς ψυχολογικὰ γεννήθηκε ἡ αἰτιότητα καὶ τὴν ψυχολογικὴν αὐτὴ ἐξήγηση δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀμφισβητήσῃ· ἀλλὰ δὲν ἐρευνᾷ ἐκεῖνο ποὺ καὶ μόνον ἐνδιαφέρει τὴ θεωρητικὴ φιλοσοφία, τὸ γιατί ἔχει κῦρος ἀντικειμενικὸ καὶ γενικὸ ἡ αἰτιότητα, ποὺ χωρὶς αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρξῃ φυσικὴ ἐπιστήμη. Δὲν τὸ ἐρευνᾷ, γιατί ὁ Hume εἶναι σκεπτικὸς καὶ δὲν πιστεύει στὴν ἀντικειμενικὴ γνώση. Τὶ θὰ ἔλεγε ὅμως ὁ Kant ἢ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Hume γιὰ ἐκείνους ποὺ ἀναγορεύουν τὴν αἰτιότητα σὲ νόμον ἀπόλυτο καὶ ἐν τούτοις ἐπιμένουν νὰ τὴν συνάγουν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καί, καθὼς λέν, νὰ τὴν «βγάξουν ἀπὸ τὰ πράγματα» :

Ὅλες οἱ αἰσθησιαρχικὲς θεωρίαι στηρίζονται στὴν αἰτιότητα χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τὴν στηρίξουν. Καὶ ἡ ἐξήγηση εἶναι ἀπλῆ. Ἡ ἐμπειρία, ἡ ἐπιστήμη τοῦ αἰσθητοῦ, στηρίζεται καὶ πρέπει νὰ στηρίζεται στὴν αἰτιότητα. Ἡ ἐμπειρικὴ ὅμως μέθοδος δὲν ἔχει ὅρια εὐρύτερα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία· δὲν μπορεῖ κανεὶς μ' αὐτήν, νὰ κάνῃ ὅ,τι κάνουν οἱ

1) Kant Proleg. Bini. σελ. 257, 261. Δὲς καὶ § 27 καὶ 29. Kr. d. r. V. σελ. 171, Hume ἐνθ. ἀν. β μέρος (VII Καρ.) σελ. 89.

λληλεπίδρασης ἢ τῆς κοινότητος. Τὰ φαινόμενα εἴτε ὑπάρχουν διηλεκτῶς στὸ χρόνο, εἴτε τὸ ἓνα ἀκολουθεῖ τὸ ἄλλο στὸ χρόνο, εἴτε συνυπάρχουν στὸ χρόνο. Ἡ οὐσία εἶναι ἡ κατηγορία ποὺ θεμελιώνει τὸ ἀμετάβλητο στοιχεῖο πού, καθὼς εἶδαμε, εἶναι προϋπόθεση κάθε ἀλλαγῆς. Ἡ αἰτιότητα δίνει ἀντικειμενικότητα στὴν ἀκολουθία τῶν φαινομένων. Μένει νὰ δοῦμε ποιὸς εἶναι ὁ ὅρος, ὑπὸ τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ ποῦμε πὼς ἡ συνυπαρξία φαινομένων εἶναι ἀντικειμενική.

Καὶ πρῶτα τί ἐννοοῦμε ἀκριβῶς λέγοντας συνυπαρξία; Ὅταν στὴν ἀντίληψη ἑνὸς φαινομένου Α μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ φαινόμενο Β καὶ τὰνάπαλιν στὸ Α τὸ Β, ὅταν τὰ φαινόμενα ἀμοιβαῖα ἀκολουθοῦν τὸ ἓνα τ'ἄλλο, τότε λέμε πὼς συνυπάρχουν. Καθὼς ξαίρωμε, ἡ ἀντίληψη τῶν φαινομένων εἶναι πάντα διαδοχική, ποτὲ σύγχρονη. Ὅταν ὅμως ἡ διαδοχικὴ αὐτὴ ἀκολουθία μπορεῖ νὰ ἀντιστραφῇ, ὅταν δηλαδὴ κάθε φαινόμενο μπορεῖ νὰ πάρῃ ἀμοιβαῖα τὴ χρονικὴ θέση τοῦ ἄλλου, τότε λέμε πὼς τὰ φαινόμενα συνυπάρχουν. Συνυπαρξία σημαίνει πρῶτιστα συνύπαρξη στὸν ἴδιο χρόνο. Ἀφοῦ ὅμως ὅλα μᾶς παρουσιάζονται ἀπὸ τὴν αἴσθησι διαδοχικά, πὼς γίνεται καὶ μποροῦμε καὶ λέμε πὼς ἀντικειμενικὰ συνυπάρχουν τὰ πράγματα; Αὐτὸ εἶναι δυνατό μόνο ἂν στὸ Α φαινόμενο ἀναγκαστικὰ ἀκολουθεῖ τὸ Β καὶ πάλι στὸ Β ἀναγκαστικὰ τὸ Α, ἂν δηλαδὴ ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τοῦ κάθε φαινομένου ποὺ συνυπάρχει, ἔχει γιὰ προϋπόθεση τὸ ἄλλο φαινόμενο. Αὐτὸ συμβαίνει ὅταν τὸ Α εἶναι αἰτία τοῦ Β καὶ πάλι τὸ Β αἰτία τοῦ Α, ὅταν τὸ Β ἔχει γιὰ χρονικὴ προϋπόθεση τὸ Α καὶ τὰνάπαλιν. Ὅταν ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἀμοιβαία αἰτιότητα, τότε εἶναι ἀντικειμενικὰ προσδιορισμένη ἡ ἀμοιβαία χρονικὴ θέση τῶν φαινομένων Α καὶ Β. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ συνυπάρχουν κατὰ τρόπον ἀναγκαῖο, ἀφοῦ, κατὰ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητος, τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἡ αἰτία τοῦ ἄλλου. Ἡ συνυπαρξία κατὰ ταῦτα ἀπαιτεῖ ἀλληλεπίδραση ἀμοιβαία, ἀντικειμενικὴ σχέση. Φαινόμενα ποὺ θὰ ἦταν σύγχρονα, ἀλλὰ ἐντελῶς μεμονωμένα, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἦταν ἀντικείμενο γνώσης ἐμπειρικῆς. Μεσ' τὴν ὑποκειμενικὴ μας συνείδηση δὲν ἀποκλείεται νὰ τύχαινε τὰ φαινόμενα αὐτὰ νὰ ἐπακολουθοῦσαν ἀμοιβαῖα, ἀλλὰ θὰ ἔλειπε ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς χρονικῆς αὐτῆς ἐπακολουθίας. Δὲν θὰ μπορούσαμε ποτὲ νὰ ξαίρωμε, ἂν αὐτὴ ἡ χρονικὴ σχέση εἶναι ἀντικειμενική. Αὐτὸ

θά τὸ ξαίρωμε μόνο, ἂν μεταξὺ τῶν φαινομένων ὑπάρχει ὁ ἀναγκαιῶς δεσμὸς τῆς αἰτιότητος. Γιὰ νὰ ὑπάρχη λοιπὸν συνπαράξια τῶν φαινομένων, δὲν ἀρκεῖ ἡ ὑποκειμενικὴ ἐντύπωση ὅτι συνπαράχουν· χρειάζεται καί τι ποῦ ἡ αἴσθησις δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει· τὸ κῶρος τῆς ἀντικειμενικότητος. Αὐτὸ μᾶς τὸ δίνει ἡ ἔννοια ποῦ θεμελιώνει τὴν κρίση, στὴν ὁποία θεὸ συνδέονται οἱ παραστάσεις τῶν φαινομένων, ποῦ εἶναι ἀμοιβαῖα ἡ αἰτία τὸ ἓνα τοῦ ἄλλου. Ἡ ἔννοια αὐτὴ εἶναι ἡ κατηγορία τῆς ἀλληλεπίδρασης ἢ τῆς κοινότητος. Ἔτσι ὑπάρχοντα τὰ φαινόμενα, διὰ μέσου τοῦ ἀμοιβαίου των χρονικοῦ προσδιορισμοῦ ἢ γενικώτερα διὰ μέσου τοῦ σχήματος τοῦ χρόνου, στὴν κατηγορία τῆς ἀλληλεπίδρασης καὶ ἔτσι γίνονται ἀντικείμενα γνώσης. Καὶ ἡ κατηγορία τῆς ἀλληλεπίδρασης ἐκφράζεται ἀπέναντι α' αὐτῆ τῆ χρονικῆ σχέσι μετ' τὴν ἀρχὴ τῆς συνπαράξιας. «Ὅλες οἱ οὐσίαι, καὶ ὅσον συνπαράχουν, τελοῦν σὲ μιὰν ἀμοιβαία κοινότητα, δηλαδή ἀλληλεπίδραση ἀνταμεταξύ των».¹⁾

Α'.) *Αἰτήματα* (Postulate) *τῆς ἐμπειρικῆς σκέψης.* α) "Ὅ,τι συμφωνεῖ μετ' τοὺς μορφολογικοὺς ὅρους (formale Bestimmungen) τῆς ἐμπειρίας (κατὰ τὴν ἐποπτεία καὶ κατὰ τὴν ἔννοια), εἶναι δυνατὸ. β) "Ὅ,τι εἶναι συνδεδεμένο μετ' τοὺς ὄλικοὺς ὅρους τῆς ἐμπειρίας (μετ' τὴν αἴσθησις) εἶναι πραγματικόν. γ) "Ὅποιοι ἢ σύνδεσι μετ' τὸ πραγματικὸν προσδιορίζεται κατὰ τοὺς γενικοὺς ὅρους τῆς ἐμπειρίας εἶναι ἀναγκαιῶς."²⁾

Γιὰ νὰ εἶναι ἓνα φαινόμενον ἀντικείμενον γνώσης ἢ ἐμπειρίας, πρέπει νὰ ὑπόκειται στοὺς ὅρους, στίς ἀρχὰς καὶ κίνησιν δυνατὴ τῆ γνώσις ἢ τὴν ἐμπειρία. Ἐνα φαινόμενον εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχη γιὰ τὴ γνώσις, ὅταν εἶναι συμμορφωμένο μετ' τὶς μορφὰς τῆς ἐποπτείας, τὸ χρόνο, ἢ καὶ τὸ κῶρος, ἂν εἶναι ὄλικο, καὶ ὅταν εἶναι προσδιορισμένο κατὰ τὶς κατηγορίας τῆς ποσότητος, ποιότητος καὶ ἀσυνάρτητος. Μόνον ἔτσι μπορεῖ νὰ συναγάγωμε τὴ δυνατότητα ἑνὸς ἀντικειμένου καὶ ὄχι μόνο ἀπ' τὴν ἔννοιά του. Ἀπὸ τὴν ἔννοια, μοναχὰ τὸ ἂν ὑπάρχη ἀντίφρασις

1) Αὐτὴ εἶναι ἡ διατύπωση τῆς πρώτης ἐξδοσις τῆς Κριτικῆς (ἴκδ. 1781 σελ. 211). Ἄν ἀναφέρω εἰς τὴν διατύπωση τῆς δευτέρας, γιὰτὶ διὰ ἀσυνάρτητον πρόσθετες διευκρινίσεις, περιττὲς σὲ μιὰν γνωσιολογικὴν εἰσαγωγή.

2) Kant Kr. d. r. V. σελ. 185.

μεταξὺ τῶν στοιχείων τῆς ἔννοιας μπορεῖ νὰ δοῦμε. Αὐτὸ εἶναι ἀπαράιτητο· ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ. Ἡ ἔννοια ἑνὸς σχήματος γεωμετρικοῦ, ποὺ ἐγκλείεται σὲ δύο εὐθεῖες γραμμές, δὲν ἔχει καμμιὰν ἐσωτερικὴν ἀντίφραση. Οἱ ἔννοιες τῶν δύο εὐθειῶν καὶ τῆς τομῆς τῶν μπορεῖ καλὰ νὰ συνυπάρξουν· ὅμως κανένα γεωμετρικὸ σχῆμα δὲν σχηματίζεται μὲ τὶς δύο αὐτὲς εὐθεῖες. Καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν δυνατότητα ἑνὸς ἀντικειμένου τῆς ἐμπειρίας (τοῦ γεωμετρικοῦ σχήματος) δὲν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τὴν ὀρθότητα τῆς ἔννοιας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ συμφωνία του μὲ τοὺς ὅρους τῆς ἐμπειρίας, καὶ ἐδῶ συγκεκριμένα, μὲ τοὺς ὅρους τοῦ χώρου καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ του. Αὐτοὶ οἱ ὅροι τῆς ἐμπειρίας περιέχουν τὶς προϋποθέσεις, ποὺ καθιστοῦν δυνατό τὸ ἀντικείμενο.

Ἄν ὁ χαρακτήρας τῆς δυνατότητας ἢ καὶ τῆς πραγματικότητας ἦταν στοιχεῖα τῆς ἔννοιας τοῦ πράγματος, τότε, ἐναλλάσσοντας αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀλλάξῃ καὶ ἡ ἔννοια· τότε ἡ ἔννοια τῶν ἀληθινῶν «πέντε ταλλήρων» καὶ τῶν δυνατῶν «πέντε ταλλήρων» θὰ ἦταν διαφορετικὴ, ἐνῶ ἡ ὑπαρξη, ἢ μὴ ὑπαρξη τῶν πέντε ταλλήρων δὲν θίγει πρῶτος τὰ στοιχεῖα τῆς ἔννοιας «πέντε τάλληρα».¹⁾ Οὔτε ἡ δυνατότητα, οὔτε καὶ ἡ ὑπαρξη ἢ πραγματικότητα προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἔννοια μονάχα, ὅπως τὸ νόμιζαν οἱ προκαντιανοὶ μεταφυσικοί. Ἡ δυνατότητα προκύπτει ἀπὸ τὴ συμφωνία τοῦ ἀντικειμένου μὲ τοὺς ὅρους τῆς ἐμπειρίας· ἡ πραγματικότητα ἢ ὑπαρξη (Dasein) ἀπὸ τὴ συμφωνία τοῦ ἀντικειμένου καὶ μὲ τοὺς ὕλικους ὅρους τῆς ἐμπειρίας. Ἄν ἕνα πρᾶγμα ὑπάρχει πραγματικά, αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ μάθωμε παρὰ μόνο ἀπὸ τὶς παραστάσεις, ποὺ μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις, συνθεμένες κατὰ τοὺς νόμους ποὺ κάνουν τὴν ἐποπτεία καὶ τὴ γνώση δυνατές. Μόνο ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ ἀντιληφθοῦμε μὲ τὶς αἰσθήσεις εἶναι πραγματικό. «Ἡ ἀντίληψη, ποὺ δίνει περιεχόμενο στὴν ἔννοια, εἶναι ὁ μοναδικὸς χαρακτήρας τῆς πραγματικότητας».²⁾ Ἡ ῥήση αὐτὴ χρειάζεται καὶ κάποια διευκρίνιση. Ὑπάρχουν πράγματα, ποὺ δὲν ἀντιλαμβανόμαστε καὶ ποὺ ἔχουν τὸν χαρακτήρα τοῦ πραγματικοῦ. Αὐτὸ συμβαίνει ὅταν κάτι συνδέεται κατὰ τρόπον ἀναγ-

1) Kant Kr. d. r. V. Einl.

2) Kant Kr. d. r. V. σελ. 189.

καῖο, δηλαδή κατὰ τὶς ἀνιολογίες τῆς ἐμπειρίας, μὲ ἄλλες δεδομένες ἀντιλήψεις. Καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν πρέπει νὰ θεωρήσωμε πῶς τὸ πρᾶγμα πληροῖ τοὺς ὄλικοὺς ὅρους τῆς ἐμπειρίας, γιατί ναι μὲν δὲν τὸ ἀντιληφθήκαμε, ἀλλὰ συνδέεται ἀναγκαστικά μὲ καίτι ἄλλο ποὺ ἀντιληφθήκαμε.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μπορεῖ νὰ ἀναμετρούσωμε πόσο ἀβίαστη εἶναι ἡ κατηγορία τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, ποὺ ἀπενθύνουν κατὰ τοῦ Kant, ἐννοώντας μὲ ὑποκειμενισμό τὴν ἀπορρόφηση καὶ τὴν ἄρση τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου μέσα στὸ ἐγὼ τοῦ καίθενός. Νομίζω πῶς ὁ κόσμος γίνεται παρῴσιος ἡμᾶς στὸν Kant, ὅπως καὶ στὸ Schopenhauer ἢ ὅπως στὸν Berkeley. Καὶ ὅμως καὶ οἱ δύο αὐτοὶ θεωρίες εἶναι ἀντίθετες μὲ τὸν Kant, ἀντίθετες μὲ τὴν ἐννοια τῆς πραγματικότητας, ὅπως τὴν διατυπώνει ὁ Kant. Ὁ Schopenhauer συγγεί τὸ λογικὸ καὶ τὸ ψυχολογικὸ συνειδὸς καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ὅλη ἡ παρεξήγηση τοῦ Kant ποὺ τὸν βαρβαίνει. Ὁ Berkeley καὶ αὐτὸς ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἴδια βίαση, καὶ προχωρώντας πιὸ πέρα, ἀρνεῖται τὴ δυνατότητα τῆς πραγματικότητας, ἀφοῦ ἡμεῖς ξαίρωμε μόνον παρῴσιους καὶ εἶπατε ἔξω ἀπ' αὐτοὺς. Ἀλλὰ ὁ Berkeley τὸ χῶρο τὸν φανταζόμενον σὶν ἰδιότητα τῶν πραγμάτων αὐτῶν καὶ' αὐτὰ. Καὶ ἀφοῦ φυσικὰ ἀποδείκνυε πῶς τὰ πράγματα αὐτὰ καὶ' αὐτὰ εἶναι μιὰ ἐννοια κενὴ γιὰ τὴ συνείδηση, πράγμα ἀπόλυτα σωστό, μοιραῖα κατέληξε στὸ σκεπτικισμὸς, πῶς καὶ ὁ χῶρος, ποὺ ἦταν μιὰ ἰδιότητα αὐτῶν τῶν πραγμάτων, εἶναι ἀνύπαρκτος. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὁ χῶρος ὁρίσθηκε ὡς μορφή τῆς ἐπιστήμης, γίνεται καὶ αὐτὸς καίτι τόσο βέβαιον ὅσο καίτι τι αἰσθητό, καίτι τι ποὺ ἐποπτεύεται ὅλος ὁ ὑποκειμενισμὸς τοῦ Berkeley πέφτει καὶ γυρίζομε στὴν ἐννοια τῆς πραγματικότητας, ὅπως τὴν δέχεται ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ ὁ Kant.¹⁾

Ἡ γνώση ἢ ἡ ἐμπειρία δὲν σταματᾷ βέβαια στὴ διαπίστωση τῆς πραγματικότητας τῶν καὶ' ἕκαστον φαινομένων. Ἔχει μιὰ μεγαλύτερη ἀξίωση νὰ διαπιστώσῃ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὑπαρξῆς τῶν. Αὐτὸ μονάχα εἶναι γνώση. Ἀλλὰ ἀναγκαῖα ὑπαρξὴ ἔχουν στὸ χῶρο καὶ μόνο γιὰ φαινόμενα μιλοῦμε ἔδω πέρα τὰ ἀποτελέσματ' αὐτῶν.

1) Kant Kr. d. r. V. σελ. 190.

τικά μὲ τὰ αἰτία τους. Κάθε φαινόμενο εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς αἰτίας, ἑνὸς ἄλλου φαινομένου. Κάθε φαινόμενο, γιὰ τὴν ἐπιστήμη, πρέπει νὰ ἔχη ἀναγκαία ὑπαρξὴ ἐν σχέσει πρὸς κάτι ἄλλο. Ἐὰν τοῦτο εἶναι πραγματικό, τότε καὶ τὸ πρῶτο ἀναγκαστικὰ θὰ ὑπάρχη. Ἡ ἀναγκαιότητα ἔχει γι' αὐτὸ χαρακτῆρα ὑποθετικό. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε γιὰ τὴν αἰτιότητα, ἀφοῦ εἶναι φανερό, πὼς ἡ ἀναγκαιότητα δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἄλλη ὄψη τῆς αἰτιότητας. Ὅλα τὰ φαινόμενα, ὅλος δηλαδὴ ὁ ψυχοφυσικός, ὁ αἰσθητὸς κόσμος συνδέονται ἀναγκαστικὰ, κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας, καὶ τίποτε γιὰ τὴν ἐπιστήμη δὲν μπορεί νὰ θεωρηθῆ τυχαῖο.

Ἀνασκοπῶντας τὶς τρεῖς τροπικὲς ἀρχές, παρατηροῦμε, πὼς δὲν προσθέτουν τίποτε στὴν ἔννοια, οὔτε καὶ στὴν παράσταση τοῦ ἀντικειμένου· μὲ ἄλλα λόγια, ὡς κατηγορούμενα δὲν προσθέτουν τίποτε πρὸς τὸ ὑποκείμενο τῆς κρίσης.¹⁾ Αὐξάνουν ὅμως τὴ γνῶση μας μὲ τὸν προσδιορισμὸ τῆς σχέσης τοῦ ἀντικειμένου πρὸς τὴ γνῶση μας. Εἶναι τὸ ἀντικείμενο δυνατό, πραγματικό ἢ ἀναγκαῖο; Τί εἶναι κατὰ τὸ περιεχόμενό του τὸ ἀντικείμενο, δὲν μᾶς τὸ λέν οἱ προσδιορισμοὶ αὐτοί· ὅμως τί εἶναι ἐν σχέσει μὲ τὴ γνῶση μας, αὐτὸ τὸ καθορίζουν· ποιά φύση ἔχει τὸ εἶναι του ἐν σχέσει πρὸς τὴ γνῶση.

Συμπέρασμα. Μὲ αὐτὲς τὶς ἀρχές πραγματοποιεῖται ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶση τῶν αἰσθητῶν, ἡ ἐμπειρία, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἐφαρμογὴ τῶν κατηγοριῶν στὰ φαινόμενα, διὰ μέσου τοῦ σχήματος τοῦ χρόνου. Τὰ φαινόμενα εἶναι περιεχόμενα τοῦ χρόνου καὶ οἱ κατηγορίες, διὰ μέσου τῶν ἀρχῶν, γίνονται χρονικοὶ προσδιορισμοί. Μονάχα ὅ,τι ὑπάρχει στὸ χρόνο, ὑπάρχει στὴν ἐμπειρία· μονάχα ἐκεῖ μπορεί νὰ ἐφαρμοσθῶν οἱ κατηγορίες τῆς διάνοιας. Ἐξ ἄλλου μονάχα οἱ κατηγορίες προσδίδουν ἀντικειμενικότητα στοὺς χρονικοὺς προσδιορισμοὺς τῆς ἐποπτείας μας. Ὁ χρόνος λοιπὸν πραγματοποιεῖ, ἀλλὰ καὶ περιορίζει τὶς κατηγορίες στὸν αἰσθητὸ κόσμο, δηλαδὴ στὸν κόσμο ποὺ φέρνει τὴ μορφή τοῦ χρόνου.²⁾

1) Kant Kr. d. r. V. σελ. 197 κ. ἑ.

2) Kant Kr. d. r. V. σελ. 199, 201 κ. ἑ.